

**СУ “СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ИСТОРИЯ И ТЕОРИЯ НА КУЛТУРАТА**

**„Травма и празник. Сакрализация и трансформация на
възпоменателното честване“**

АВТОРЕФЕРАТ

На дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата (докторска програма „Културология“ – Културно наследство и местна идентичност)

Докторант: Илияна Николаева Хубенова

Научен ръководител: Доц. д-р Георги Вълчев

София, 2023

Съдържание на автореферата

<i>Съдържание на дисертационния труд</i>	<i>2</i>
<i>Предмет и актуалност на изследването</i>	<i>4</i>
<i>Кратко изложение на дисертационния труд.....</i>	<i>6</i>
<i>Основни изводи и насоки за бъдещи изследвания</i>	<i>20</i>
<i>Приноси моменти на дисертационния труд.....</i>	<i>23</i>
<i>Публикации по темата на изследването</i>	<i>25</i>
<i>Цитирана литература в автореферата</i>	<i>26</i>

Съдържание на дисертационния труд

Увод	3
Глава 1. Въведение в проблема	6
Задачи и Хипотези	10
Методология	12
Директно наблюдение:	12
Интервюта:.....	12
Посещения в местните архиви и институции:	13
Фотодокументиране:	13
Понятиен инструментариум:	13
Глава 2. Историческа рамка на възпоменателното честване: мемоарна и художествена литература, историографски трудове, съвременни изследователи	22
Първоизточници	24
Мемоарна литература – Захарий Стоянов.....	26
Художествена литература – Иван Вазов	28
Историографски начала – Стоян Заимов, Димитър Страшимиров.....	30
Опозиция на историографията или психология на въстанието – Иван Хаджийски	35
Отзвук в чужбина – Джанюариъс Макгахан, Виктор Юго и др.....	39
Съвременни изследователи	46
Глава 3. Възникване на честванията и теоретична рамка	55
Възникване на възпоменателните чествания	55
Село Скравена, област Ботевград	56
Перушица и Батак	59
Карлово и „Страшното“	60
Възпоменателните чествания след 1944 г.	65
Терминология от полето на антропологията и науките за култура – Има ли травма всъщност?	70
Глава 4. Профил на съвременната ситуация	85
Теренни наблюдения	86
Батак	87
Перушица – „Мъртвият празник“	89
Скравена.....	90
Карлово	92
Възпоменателните чествания по време на пандемия	93
Публиките	96
Глава 5. Символни и пространствени измерения на възпоменателните чествания	106
Фрагменти на възпоменателните чествания	106
Почитане на загиналите (религиозно отбелязване).....	106
Възстановки	109
Тържествена заря-проверка.....	112
Развлекателна програма.....	117
Панаирната улица.....	119

Съвременни намеси.....	121
Пространствата, физически и символни	124
Паметниците	128
<i>Обобщение и заключение.....</i>	135
<i>Приложения</i>	152

Предмет и актуалност на изследването

Дисертационният труд е посветен на възпоменателните чествания на Априлското въстание, Освобождението и съпътстващите ги герои и трансформацията им в празник. В следосвобожденска България, наред с формирането на новата държавност, се изгражда и комплексна серия от разкази и картини на геройството и саможертвата, които впоследствие се утвърждават в мисленето на обществото и изобщо в мисленето на историческото събитие от 1876 г. Тези наративи изграждат пантеон на българските герои и героични събития, белязани от травматичността. Българският народ се идентифицира и позиционира в света посредством един от тези разкази – този за Априлското въстание и Освободителната война. Въстанието, неговият погром и последствията от него се използват за изграждане на образа на българските добродетели посредством трагизма, травмата и смъртта, замаскирани с чертите на геройството и саможертвата. Конкретно това историческо събитие оформя пантеона от личности в българската история, които открояват „романтизирани“ черти на нацията – героичност, саможертва, всеотдайност, самоотверженост. Революционерите са издигнати в национални герои, те са отдали живота си на свободата и са се борили срещу чуждото господство в името на общата независимост. Освен геройските черти, те се използват и за „образцови личности, произлезли от народа и най-високо възплъщение на нацията“ (Даскалов, 2009). Това събитие постепенно се превръща в съществено важно за колективното самосъзнание както на регионално, така и на национално ниво, и се позиционира като задължителна дата в културния календар на определени региони в страната. Основният обект на изследване на текста е реализирането на Големия разказ за Априлското въстание, Освободителната война и героите им във възпоменателни чествания и разглеждането на образа на годишнините в днешната ситуация като част от съвременната празничност в България и нейните трансформации.

Изследваните събития почитат смъртта на определени личности или група хора, свързани с конкретен период в българската история. От момента на първото отбелязване в миналото до днес тези годишнини търпят изменения и добавяне на нови елементи. Те са се затвърдили през годините и към днешна дата са неизменна част от българския събитийен и културен календар. Възпоменателните исторически чествания,

включени в настоящото изследване са отбелязвания на Априлското въстание в Батак, Перущица, Деня на Ботев и Ботевите четници в Скравена и „Страшното“ в Карлово. Четирите терена определят съответното за региона отбелязване като изключително важно за общността и района и се характеризират с ежегодно честване на събитието от първичното случване до днес.

С оглед на съвременния свят и неговата специфична динамичност (технологична и културна) въпросът, който си поставя проучването, е има ли промяна в реализирането на честванията и във възприемането им от общността, в какво се изразява и какви символи носи. Изследваните в труда годишнини в същността си са възпоменателни, тяхната основна цел е спомнянето и почитането на героичната смърт за свободата на България като суверенна държава. На терен обаче се появява определението „празник“, както сред присъстващите, така и в краеведските материали. Поради това и основен фокус на текста е да установи възпоменателните чествания имат ли характеристиките на празник и в какво се изразява това. Трудът търси отговор на въпроса за трансформацията, която се изразява в преобразуване на възпоменанието в празник и се стреми да ги позиционира в полето на съвременната празничност. Посредством направени теренни проучвания работата си поставя за цел да изгради актуална структура на честванията и да обрисова настоящата им картина.

За целта текстът се стреми да отговори на въпросите:

- Има ли травма в тези исторически събития и в какво се изразява тя днес?
- Какво значение носят и как то се инкорпорира в съвременния, силно технологизиран свят?
- По какъв начин общността използва годишнините и за какво?

Изследваният въпрос е важен от антропологична гледна точка, защото си поставя за цел, от една страна, да определи посоките и границите на културно-историческото наследство на възпоменателните чествания в съвременната ситуация. От друга страна, да позиционира историческите чествания в съвремието, наред с тяхната структура и значенията, които влагат. Наблюдаваните възпоменателни чествания са неизменна част от съвременната българска празничност и като такива актуалният им облик е плод на дългогодишно оформяне и преобразуване. Проучването ще допринесе за по-детайлен изглед на настоящата форма на честванията и ще ги постави в конкретни параметри, проследявайки тяхното развитие до днес, символите които носят и възприятията, които вменяват в своите публикации.

Кратко изложение на дисертационния труд

Дисертацията се състои от увод, пет глави и заключение в обем от 141 страници, библиография и приложения в 34 страници.

Първа глава: Въведение в проблема

В първата глава се представя изследователският проблем, мотивацията, задачите и целите, както и първоначалните хипотези, използваната методология и понятийният инструментариум, на който се основава работата. Задават се и основните въпроси, които си поставя проучването.

Въпросът, на който се стреми да отговори дисертацията, е има ли трансформация на възпоменателните чествания в празник и в какво се изразява тя. Наблюдаваните ежегодни отбелязвания са неизменна част от съвременната българска празничност и като такива настоящият им облик е плод на дългогодишно оформяне и преобразуване. Поради тази причина и една от задачите на работата е да се проследи развитието на събитията през годините от самото им случване до днес, както като развитие на наратива за събитията, така и като трансформация на събитията. Интересът на работата е насочен към съвременните практики, смислите, които се влагат в честванията както от организаторите, така и от публиките им, и съответните им употреби.

За да отговори на заложените цели, изследването си постави и изпълни следните задачи:

- Изготвяне на историческа рамка на основния разказ за Априлското въстание и Освобождението и изграждането на пиедестал от герои, и проследяването на развитието му до днес – включва преглед на първични източници за историческите събития и съвременни изследователи, конфликтни моменти и употреби на наратива през годините;
- Да проведе теренно изследване на четирите избрани места и да определи естеството на публиките – включва посещения в архивни институции и носители на паметта, провеждане на интервюта;

- Изграждане на рамка на възпоменателните чествания като събития, тяхното развитие през годините и съставните им части – проучване на възникването на събитията и развитието им през годините, както и теренно наблюдение за установяване на съставните части и програма на годишнините. Включва детайлен анализ на всеки установен фрагмент;
- Да позиционира терените в рамките на определението „места на памет“ в смисъла, влаган от Пиера Нора (Нора, 2004) и как влияят на публиките и общността;

За целта на изследването е набавен емпиричен материал чрез проведени теренни наблюдения в градовете Батак (13 – 17 май 2017 г.; 13 – 17 май 2018 г., 2019 и 2020 г.), Перущица (9 – 10 май 2018 г., 2019 и 2020 г.), Карлово (20 юли 2019 и 2020 г.) и село Скравена (2 юни 2019 и 2020 г.). Използваната методология по време на теренните изследвания се състои предимно от антропологични похвати – директно наблюдение, разговори с публиките и организатори (формални и неформални), посещение на градските архиви и институции съхраняващи данни, проследяване на събитията в онлайн пространството и отразяването от медиите през последните години, както и фотодокументиране.

Описан е детайлно понятийният инструментариум, на който се позовават хипотезите и анализите в текста.

Втора глава: Историческа рамка

Втора глава разглежда възникването на наратива за историческите събития, неговите основни носители и измеренията, до които достига през годините до днес. И поставянето на основите на развитието на този разказ. Фокусът се поставя в представянето на първичните отразители на историческото събитие, които издигат в пантеон както събитието, така и героите му – „първата стъпка“ в развитието на възпоменателните чествания. Този обзор в същността си не претендира за историческа достоверност и не оспорва исторически факти, а проследява различните моменти в изграждането на образа на историческото събитие и налагането му в колективната идентичност на българина. Текстът се дистанцира от историографията, а разглежда проблема от гледната точка и с похватите на антропологията.

Разгледани са основните първоизточници на историческото събитие, които предават информацията за него, но и изграждат основните символи, с които

възпоменателните чествания боравят и до днес. Това са Захарий Стоянов, Иван Вазов, Стоян Заимов, Димитър Страшимиров, Иван Хаджийски, както и отзвук на Априлското въстание в чужбина и най-популярните кореспонденти (Джанюариъс Макгахан, Виктор Юго, Оскар Уайлд и др.), кратък обзор е направен и на балканската политическа сатира от периода. Всеки аспект от историческия обзор е представен с основната цел да се защити идеята, че годишнините днес са проекция на дългогодишен процес (Даян, 2015), чието начало е поставено с детайлния обзор на първоизточниците, отразявали събитията непосредствено след случването им. Априлското въстание се превръща в социално събитие. От него произлизат редица други събития, то е процес. От една страна, исторически процес, който се трансформира в отбелязвания и чествания, и от друга страна, е изследователски процес, който започва своето развитие с развитието на науката в България. Вторият процес обаче също се е трансформирал. Историческото събитие днес не подлежи на изследване, то се превръща в конкретен символ, обусловен от определени факти и те са неоспорими. Историографът вече няма думата. Историята за въстанието и детайлите около него, заедно със символния му капитал започват да се налагат в общественото съзнание непосредствено след събитията. Пространствата свързани с Априлското въстание и IV революционен окръг се превръщат в „място на памет“ в смисъла на Пиер Нора (Нора, 2004). Превръщат се в общи места, но същевременно и ниции. В себе си съдържат разказ от колективната памет на нацията, който впоследствие става способ на институции като държавата и църквата за налагане на конкретни модели, характери и идеи. Институционализирането им налага определен символен смисъл, който от своя страна е похват във формирането на национална идентичност. Така историческото събитие се превръща и в социално събитие, което в характера си изгражда Големия разказ за българския саможертвен герой, готов на всичко в името на свободата.

Втората част на главата разглежда съвременните изследователи на темата, които анализират събитието от гледната точка на значението и символите, които наратива за Априлското въстание и Освобождението носят. Фокус е поставен върху литературоведи, филолози, културолози и антрополози, като Николай Аретов, Албена Хранова, Георги Вълчев, Николай Димитров, Румен Даскалов, Илия Тодев. Представените изследвания поставят акцента в митологемите, основните символи и смисли, оформящи се през годините. Представя се пътят, който извървява Големият разказ за революцията и нейните герои в България. Този разказ е и основният двигател

за провеждането и до днес на възпоменателните чествания на Априлското въстание, участниците в него и Освободителната война.

Почитането на смъртта на загиналите в първите години след Освобождението се изменя с напредване на времето. Честванията се превръщат в символ на храбростта и свободата. Колективните тела и институциите, като нациите, държавите, църквата и други подобни, нямат колективна памет, а я създават, позовавайки се на знаци, символи, исторически събития и места на памет (Асман, 2004). По този начин градят своята идентичност и големия разказ на национално ниво. В наблюдаваните събития принципът е същият. Началото на отбелязванията се поставя като спомняне/панихида, а с времето се превръща в символ на свободата, придобита чрез геройски подвизи. Това преобразуване се отдава на текстовете на Захарий Стоянов, Иван Вазов, Стоян Заимов. То се позовава на различни фрагменти от историята, формирани от разкази на принципа на митовете и легендите. Акцентира върху избрани елементи, носещи в себе си ясен разказ не за падението и загубата, а за борбата за свобода и силата на един народ. Травмата се трансформира в храброст и причина за гордост. Вплита се в национална идентичност, която носи големия разказ за борбата за свобода.

Трета глава: Възникване на честванията и теоретична рамка

В трета глава е представено възникването на възпоменателните чествания и етапите на развитие до днес. В нея историческите чествания се позиционират в смисловото поле на антропологията и науките за култура. Определя се техният тип, значение и тежест в полето на науката и по този начин се представя призмата, през която се наблюдават терените.

На първо място и четирите терена представят трагични събития, свързани с революционната дейност в България. До ден днешен те презентират славното минало на геройски загиналите в периода от 1876 г. до Освобождението. Макар и възникнали като трагично събитие, те се трансформират в тържествено отбелязване на героизма и саможертвата, поставят акцент върху конкретни личности и подвизи. В първоначалния им период ясно прозира инициативата за институционализирането и изграждането на култа към героите в народното самосъзнание.

В обобщение изследваните възпоменателни чествания се разделят на три типа: първият е този, в който се отбелязва паметта на героите, родолюбието и националната идея за единност (Скравена). Характерното за този тип е, че основен момент не е травматичната историческа случка, а жестът на родолюбие и всеотдайност към

българщината. Ако според Нора „места на памет“ могат да бъдат важни исторически събития, то характерното за Скравена е, че тя се „прикачва“ към общото историческо събитие, преобръщайки го през своята призма на големия, жертвоготовен жест. Скравена не е място на памет, защото е обвързана със смъртта на Ботев и четниците му, а защото подема началото на националния разказ за героите и сакрализира героичното и жертвоготовността, подема инициативата за институционализиране на националните герои. В Скравена сякаш се чества геройският подвиг към родолюбието и преклонението, а делото на скравенци се приравня с това на борците и героите в Априлското въстание и Освободителната война. Именно чрез тази призма травматичното бива изместено от празничното. В Скравена честването на Ботевата чета не е единствено в името на възрожденските герои, а е и символ на „родолюбието и героизма“ на местните жители.

Вторият тип се характеризира с травматичното събитие, което постепенно се трансформира в честване на героизма и се превръща в национална гордост (Батак и Перушица). Тук травматичното се предава на следващите поколения, а значението на годишнината е по-скоро от национално значение.

Третият тип е честването с изцяло възпоменателен характер (Карлово). Годишнината започва да се отбелязва ежегодно едва през 1991 – 1995 г. по инициатива на тогавашния кмет. Възпоменателното честване се организира скромно, с панихида и поднасяне цветя на паметника, тържествена част липсва в отбелязването. Фокус тук са честванията на рождението и гибелта на Васил Левски, 3 март, Празник на розата и т.н. Поради богатия културен календар на града, честването на „Страшното“ се фокусира в отдаване на почит на загиналите чрез религиозен ритуал.

Историята на честванията проследява една трансформация през годините – тази, която променя спомнянето/панихида в общонационално честване. Когато за първи път останките излизат извън пространството си, а към годишнините се добавят нови елементи – присъствие на войска, културни срещи, музикални прояви. Първата трансформация е от траурния характер в тържествения, когато не се отбелязва само смъртта на загиналите, а се чества и идеалът и саможертвеността, които сплотяват нацията. Описани са първичните исторически събития и последвалите ги отбелязвания и чествания, измененията в структурите и прилежащите моменти от развитието им. Проучването се позовава на данни от местните институции на паметта (читалища, музеи), разкази на общински и институционални работници, краеведски издания и сборници. Особено внимание се обръща на периода от 1944 до 1989 г., когато

възпоменателните чествания се изменят драстично. Религиозният характер, иначе основополагащ за честванията, се премахва, а годишнините се обвързват с партийни постижения и легитимиране на настоящата власт чрез приобщаване на възрожденските герои и техните идеали с тези на партията.

Главата също разглежда годишнините през термина „историческа травма“ (Станков, 2019) и по какъв начин той се отнася към наблюдаваните терени. Как именно историческата травма се репрезентира през годините и до какви конфликтни моменти и политически употреби води. Възпоменателните чествания са и едни от основните събития, подхранващи националното самосъзнание. Априлското въстание и Освобождението са едни от най-сериозно застъпените исторически моменти в културно-историческото наследство на България. В опозиция на изброените до тук характеристики на наблюдаваните терени се позиционира празничният характер на съвременните чествания. Провеждането на ежегодното отбелязване на изброените исторически събития е съпътствано от поредица от мини ритуали, включени в терените, с изключение на Карлово и отбелязването на Страшното. Атмосферата преди и по време на годишнините е най-вече тържествена и постепенно преминава в празнична.

Четвърта глава: Профил на съвременната ситуация

Четвъртата глава е предимно описание на направените наблюдения на терен. Тя се фокусира в представянето на всяко наблюдение, като обръща внимание и на COVID-19 и организирането на възпоменателните чествания в този период. В тази глава се представя и профилът на публиките, съставен вследствие на направените наблюдения.

Наблюдаваните възпоменателни чествания се обединяват около общата тема за героичната смърт и националните герои. В естествен отговор на темата е и сходното провеждане на самите събития. Всяко събитие е изградено от няколко отделни дейности, които текстът определя като „фрагменти“. Те формират всяко възпоменателно честване и изграждат основната му структура, която е сходна на всеки терен. Всеки фрагмент съдържа в себе си скрити символи и значения и допринася за основната картина, която представят събитията.

В теренното наблюдение по време на COVID-19 се открие една особено важна характеристика на възпоменателните чествания, а именно тяхната символна тежест, която остава активна и по време на наложени от горе ограничения. Честванията

продължават да бъдат един от основните двигатели на национална памет, особено на местно ниво. Самият факт, че организаторите намират начин отбелязванията да се реализират сочи именно за смислите, които генерират събитията. Тежестта на годишнините ясно проличава в тяхното случване по време на световния „локдаун“ и време на ограничения. Макар и да се случват в голяма степен в редуциран вид (запазват основните си фрагменти), те въпреки всичко се случват.

В тази глава се разглеждат и публиките и техният профил на всеки терен. Изследването разграничи четири типа: местна публика, „пришълци“, рокери, онлайн патриоти. Присъстващите на годишнините са предимно местни жители или такива с роднини в района, затова и на тях е обърнато най-много внимание в текста. Характерно за тях е очакването с нетърпение на честванията. Във визуалното самоизразяване може да се проследи отношението им към събитието. Хората са социални същества, които създават редица похвати и канали за себеизразяване и невербална комуникация. Един от начините за изразяване е именно чрез облеклото и визуалното им присъствие. Честването се превръща в събитие, чрез което местното население има възможността да се изяви, да се срещне с близки и познати и да обмени информация за другия. Индивидът се стреми да представи себе си като отделен елемент с индивидуалност, а *траурното честване се трансформира в социален празник*. Функцията на подобни събития е почитането на обществените ценности и утвърждаване на националната идентичност. Моделът на поведение на публиките я изменя във форма на подновяване и потвърждаване на обществения живот, което е и една от характеристиките на празника (Жигулски, 1989). Започват да се проявяват връзките и груповата принадлежност. Социалните роли също започват да личат по-ясно, позициите се утвърждават.

Гостите, или „пришълците“, на възпоменателните чествания са с най-голям брой в Батак, на останалите терени също присъстват, но не толкова засилено. „Пришълците“ могат да се разделят на два вида – туристи и гости. Туристите са тези, които са дошли по собствена инициатива и основната причина е историята и културата на местността. За туристите един от мотивите за посещение на тези събития е връзката с миналото и корените, но и разнообразието. Вторият тип посетители са гостите, защото обикновено са роднини или близки на местни жители и присъстват по покана.

С изключение на Карлово, на всеки от терените присъстват и туристи. Най-изразени са в Батак. В останалите градове присъствието на външни посетители, дошли само за отбелязването е по-слабо.

Рокерите са едни от най-изявените посетители в Батак. Те са активни посетители на литийното шествие в Батак от 2011 г. насам. Според самите тях обаче те винаги са били неизменна част от събитието. Срещат се и на останалите терени, но са значително по-малки групи. Родните представители на тази култура са един интересен феномен, а полето за изследване е голямо. Представителите, които присъстваха на честванията на Априлското въстание, бяха предимно от мотолюбове с религиозна обвързаност. Българските представители на културата, или поне тези, които посещават честванията на Баташкото клане и Априлската епопея, са силно религиозно и патриотично настроени. Въпреки високата им ангажираност с подобни събития, е важно да се отбележи, че присъстват само в началото и не остават до самия края.

Онлайн патриотите са хората, които заявяват себе си предимно в социалните мрежи, а в действителност не са активна част от възпоменателните чествания. Характеризират се с патриотични постове и коментари, изключително активни в онлайн пространството, под формата на публикации, снимки, видеоклипове и др. В XXI век сме поставени пред момента, в който свободната воля и емоционалността (или поне тези, които искаме другите да видят) се изразяват именно в онлайн пространството. Наблюдението показва хибридни резултати, от едната страна са присъстващите, които отдават почит физически, но същевременно водят ежедневни теми на разговор, от другата страна са онлайн патриотите, които отбелязват датата в социалните мрежи с хвалебствени/почитащи публикации, но физически остават в ежедневния свят. Отделните фрагменти на честванията предразполагат публиката да „вчувства“ (Ворингер, 1993) историческото събитие. Ритуалите във възпоменателните чествания активно въвличат в миналото и предразполагат за дълбочинно усещане и свързване с героите и историческия момент. Акцент се поставя върху вътрешното себеусещане и изразяване, върху създаването на контакт с миналото. Въпреки предпоставките за вчувстване в историческото събитие, присъстващите остават по-скоро пасивни, в смисъла на просто присъстващи. От друга страна, в опозиция е отразяването в интернет, където преобладава патриотичният характер с истински траурни лозунги, „патриотични“ коментари, придружени със снимки от момента и мястото.

Пета глава: Символни и пространствени измерения на възпоменателните чествания

В пета глава текстът подробно разглежда отделните съставни части (фрагменти) в програмата на възпоменателните чествания. Представен е всеки отделен фрагмент с неговите символи и значения. Работата се спира и върху пространствените измерения на честванията и техните значения.

В общата си структура честванията се състоят от религиозна част – почитане на загиналите (литийно шествие, поднасяне на венци на паметниците на загиналите, отслужване на панихида) и светска част – тържествена заря-проверка, панаирна улица, тържествен концерт (финал). Преди всичко е важно да се отбележи, че дори последователността на фрагментите в програмата на всеки терен е сходна.

С религиозните ритуали се поставя началото на почитането на загиналите национални герои. В програмата на възпоменателните чествания с религиозния фрагмент започва сакрализирането на градското пространство и изграждането на връзка/контакт със загиналите. Макар и маргинализиран в периода 1944 – 1989 г. религиозният елемент от честванията осезаемо е и двигател на възпоменателното честване. Завръщането му като практика в първите години от 90-те е доказателство за важноста на тази част във възпоменателните чествания. Религиозният характер на отбелязванията е и основополагащ за тяхното съществуване. Този фрагмент присъства във всеки един от наблюдаваните терени. Докато в Батак, Перушица и Скравена религиозният характер на отбелязванията само поставя тяхното начало, то в Карлово той е и единственият. С религията се прави първата стъпка към извикването на мъртвите сред профанното, ритуалът присъства като отпорен фрагмент във всяко от наблюдаваните чествания.

Възстановката със символния капитал, който носи, е неразривно свързана с историческите възпоменателни чествания. Тя е визуален преразказ, начин да се припомни на обществото историята, героизмът, саможертвата, да се почете паметта; способ да се пренастроят присъстващите, да си спомнят своето минало и да осъществят връзката с предходни времена. В наблюдаваните градове (изключения отново са Карлово и Скравена, където към днешна дата няма възстановка, но в Скравена е извършвана през годините) задължително присъства елемента с историческата възстановка, или е присъствал в някакъв момент. В наблюденията се открояват два типа възстановки: първият е „класическата“ възстановка, изпълнена от местни доброволци или представители на местен комитет; вторият е театрална възстановка с режисьори, осветление, сцена, озвучаване и се придържа към сценарий.

Тържествената заря-проверка е неизменна част от почитането на националните герои и възпоменателните чествания на исторически събития. Ритуалът често е последен или предпоследен в програмата на събитието и съдържа в себе си редица подритуали с дълбоко значение. Този фрагмент е изцяло военна практика и е въведен в България след Освобождението, заемайки основните моменти и действия от традициите на руската армия (Григоров, 2018). Докато религиозното почитане на загиналите създава преграда (дистанцира) почитащите от почитаните, то тържествената заря-проверка осъществява връзката между сакралното и профанното, между живите и мъртвите. В реализирането на отделните ѝ части и ритуали героите „оживяват“.

Важен момент в историческите чествания е политическата обвързаност. Отбелязванията не са единствено плод на колективната памет с функция да затвърдят националното самосъзнание и героичните моменти в историята. Те са и средство за затвърждаване на политически модели и движения. Почетните гости (които са и държавни и политически представители) често произнасят речи, специално подготвени за случая, като по този начин си позволяват да тълкуват заветите на предците и да ги инкорпорират в своите речи и така легитимират властта си, или иначе казано прилагат „политически вентрилоквизъм“ (Гонсалвес, 2017). Честванията се ползват за политическа пропаганда и затвърдяване влиянието на дадена обществена личност. Тази практика не е чужда на света. Много често местната управа въвежда забрана за политическа пропаганда по време на събитието, но това обикновено се пренебрегва, чрез всякакви креативни способи.

Постепенно сакралното бива изместено от празничното, но празнично в смисъла на профанно, битово, чийто фокус е консуматорството. Еуфорията замества уважението и паметта, а изобилната консумация – вживяването (вчувстването) и съпричастността. Траурното честване се превръща в празник на града, в танцова и алкохолна забава. Организирането на курбани, следпогребална почерпка и изобщо храната и пиенето е дълбоко заложен традиция не само при българите, но и на целия Балкански полуостров, както и сред славянските народи (Вакарелски, 2008). Традицията за следпогребалното хранене и пиене, е налична при всички народи – румънци, чехи, словенци, украинци, но също и сред англичаните, свидетелство за което е пиесата „Макбет“ на Шекспир. Характерното за ритуала е, че той е в чест на умрелия. Видът храна и напитки е различен спрямо съответната нация и нейните традиционни порядки.

Панаирът винаги стои маргинализиран, встрани от цялостната картина, като външен посетител, въпреки че символизира съвременното консуматорско общество. Панаирите обикновено се свързват с веселие, различни атракции, храна (захарен памук, цветни напитки, дюнери в малките градове, казанлъшки понички), много и различни сергии с китайски стоки (от шарени герданчета, детски играчки, плажни кърпи, слънчеви очила, шапки, дрехи до сергии със съмнителни домашни салами, мед, вино и т.н.). Подобни „Панаирни улици“ доскоро са били свързани с годишния събор, организиран в съответния град, обикновено в края на лятото или в деня на храмовия празник (Скравена). Днес панаирните сергии присъстват предимно около въпросните възпоменателни чествания. Особен момент в изследването е откритото се мнение сред публиките, че възпоменателните чествания са иззели функциите на местния панаир. Организаторите ясно разграничават връзката между възпоменателното честване и панаирната улица и оправдават присъствието ѝ с възможността за финансово обезпечаване на организационния процес.

Към днешна дата годишнините на исторически събития, носещи тежестта на националната идея, придобиват и друга функция за местните общности. Отбелязванията трябва да се адаптират към съвременните нужди на общностите. Вече не са натоварени единствено с националната идея, но и включват в себе си функцията за колективното в общността. Възпоменателните чествания компилират в себе си две много важни задачи за съвременните общества – първата е да съхранят идеята за нацията с нейните герои и символи, а втората е да запазят ценностите и традициите на по-малката семейна общност. Именно тези две задачи създават перфектни възможности за туристически, икономически, политически и медийни употреби.

Новите технологии и характерът им на удобен способ за „отразяване“ превръщат събитията в общодостъпни онлайн. Създават едно друго, паралелно събитие – онлайн възпоменателно честване, на което „присъстват“ хора не само от страната, но българи от цял свят. От една страна са присъстващите/гости на честванията, които споделят снимки, видео клипове, излъчват онлайн на живо събитията и спомагат за формирането на дигиталното възпоменателно честване. От друга страна са потребителите на дигиталния свят, хората, които са съпричастни и съпреживяват отново историческите събитията, но от комфортната зона на дома, работата си или която и да било друга локация по света. На първо време активно отразяване в дигиталното пространство се осъществява от присъстващите, за които участието в дигиталните мрежи става все по-застъпено в ежедневието им.

Впоследствие институциите, организатори на събитията също започват активно да представят своята дейност в социалните мрежи и дигитални канали (най-ясно това проличава по време на Пандемията). Съвременният човек често е загубил връзка с родствениците си, начинът му на живот е претърпял значителни промени. Контактът с историята, миналото, с корените му се възобновява именно чрез заснемането, архивиране на присъствието. Споделянето онлайн само затвърждава тази връзка и я прави по-силна. Дигиталното присъствие на годишнините има и една друга функция. Фотографирането на годишнините, публикациите в социалните мрежи и други подобни действия превръщат националната памет в индивидуална.

Пета глава обръща внимание и на пространствата и техните значения. Отбелязването на исторически събития се организира на култови и централни места, такива биват площади, паметници, конкретни места, на които се е случило събитието. Извън рамките на честванията тези пространства притежават практичен характер, съществуват и изпълняват конкретни функции. Площадите например изпълняват изцяло социална функция, те са пространствата в града, които служат за избягване от действителността на затвореното градско пространство. По време на отбелязванията изследваните терени придобиват изцяло различна смислова и видима картина. Пространствата се дистанцират от битовия характер и биват изместени от сакралния характер както физически, така и на символно ниво. За трансформацията на терените спомагат предимно възприятията на хората и тяхното интегриране в средата. Всеки един от терените носи символите и смислите на място на паметта, което веднъж в годината се материализира. По време на отбелязванията градските пространства осезаемо се трансформират. Посредством прилежащите тържествени и църковни ритуали, площадите се превръщат в сцена, на която оживяват героите, трагичните събития и историята. Публиката от своя страна, посредством присъствието си и вчувстването в миналите събития, изгражда една друга възпоменателна страна на пространствата. За определено време пространствата се сакрализират.

Местата на паметта са характерни за обществата, които претендират за историчност. На първо място имаме българската националност, която през годините търси и доказва своите дълбоки и древни корени, на второ място (но не и по важност) са изследваните терени, които основно се самохарактеризират със славно минало и събития и герои от национално значение. Друга характеристика на местата на паметта е, че те се осланят на градивната свобода на хората, а не на религиозните традиции – и четирите чествания отбелязват, макар и трагична, битката за свободата на предците,

постепенно се превръщат в символ на свободния дух на българите и непоклатимостта им, пример за геройство. Въпреки основните общи черти на изследваните места на паметта, в дълбочина терените представят два различни типа. Първият тип е първично място на паметта, такива са Батак, Перушица и Карлово. И трите терена са места на памет изначално, в границите на населеното място се е случило историческото събития, градските пространства и институции и до днес пазят артефакти от събитията. Паметта е част от градското пространство, впито в земята, но и е основен общ знаменател на местната общност, която съществува и се гордее с колективната си памет. Вторият тип е приобщено място на паметта. Случаят Скравена инкорпорира в себе си няколко интересни антропологични ситуации – създаването и „извоюването“ на място на памет, процеса на приобщаване към големия разказ на героите и Освободителните дейности в страната, но и поэтапното интегриране на други важни за общността събития.

Градските пространства са изпълнени с исторически артефакти, които подкрепят местната история и памет. Такъв артефакт са паметниците, които са съществен елемент във възпоменателните чествания. С изключение на хората, те са основният носител на историята и паметта за събитията. Чрез паметниците историята и паметта се официализират. Те са средството за акцентирание върху конкретни личности и събития, затвърждават позиции и поддържат официални разкази и са поставени от горе. Паметниците именно са генератор на паметта. По-важното е, че генерират не само първичната памет за историческото събитие, но последвалите политически и исторически моменти и идеологии. Така паметниците са един от основните генератори на местна идентичност, от една страна, поддържат наложената от горе местна идентичност и придават на града/селото конкретен героичен смисъл, от друга страна, са основен участник в отбелязванията на годишнини от историческите събития. Характерно за паметниците, свързани с исторически и национални герои, е, че изпълняват функциите на кенотаф – надгробен паметник без гроб. Това са места, които не съдържат тленни останки, символичен гроб, тяхната функция е увековечаване на паметта, героя и изпълнение на поменни ритуали. От другата страна, са костниците, които съдържат в себе си тленни останки. Тяхната функция не се различава много от тази на кенотафите, с тази разлика, че превръщат присъствието на героите в съвременния свят възможно. Тяхното предназначение също е да бъдат виждани от хората, да напомнят за тленността на битието, а наличието на тленни останки ги прави по-мрачни и въздействащи.

Паметниците са пример за способите на държавата, институциите, а понякога и на хората, да създават въобразени общности (Андерсен, 1998). На първо време с приобщаването на паметниците към историята посредством символни и физически практики, а впоследствие и към настоящето. На второ място се появява и употребата им за приобщаване на идеалите на героите към своите такива, за да се самолегитимират. Те имат важна политическа роля и спомагат за оформянето на обществените места и сакрализират иначе неутралните пейзажи на местността.

Съществена част от отбелязванията са различните компоненти, които съдържа програмата на възпоменателното честване, които текстът разделя на *традиционни и нововъведени елементи*. В самия начин на подредбата им се установява систематичност: на първо място винаги е религиозният момент, който се разграничава от светския, той се състои от почитане на загиналите с венци, литийно шествие, отслужване на панихида/молебен. Възвисявайки загиналите в национални герои, те биват почитани от всяка важна институция в държавата. Ако представителите на управляващите са „средството“ държавата да почете паметта им, то религиозната страна на честването е участието на църквата. Друг съществен елемент е тържествената заря-проверка, придружена с гръмките речи на почетните гости. И накрая, но не и на последно място по важност, е възстановката, отново начин за отдаване на почит и засвидетелстване героизма. Възстановките са модерният начин за вчувстване на публиката. Те поставят рамка, в която „исторически неправди“ биват компенсирани (Agnew, 2011). Те са и един от подходите историята да оживее за обикновения човек, те пренасят зрителя в миналото. Въпреки че историческите възстановки се стремят да представят една достоверна картина на отминалите събития, тук се наблюдава подбор на отделни моменти от историята, които допълнително подхранват националния разказ.

Съвременните (нововъведени) елементи, от друга страна, са: символът на консуматорското общество – панаирът, и финалът на честванията – „народното веселие“. Двата елемента взаимно се допълват, концертната програма преминава в забавление на атракционите на панаира и консумация. Тези два компонента се придружават от най-съвременните елементи, като постоянното отразяване на събитието в онлайн пространството. Така постепенно се наблюдава преплитането на традиционното, запечатало се в колективното съзнание като национален символ, и съвременната тържественост, трансформираща се накрая в еуфория и празничност.

Всяко едно от наблюдаваните възпоменателни събития постепенно се преобразува в празник, губейки траурния си характер. Наблюдаваме трансформация от отдаване почит на загиналите в тяхното извисяване в национални герои и честване на идеала за свобода и саможертвеност. Отбелязванията на исторически събития, в които акцентът е смъртта, претърпяват три трансформации, като последната все още е в процес.

Основни изводи и насоки за бъдещи изследвания

Представеното теренно изследване и анализът му показват, че възпоменателните чествания на исторически събития в Батак, Перушица, Скравена и Карлово се развиват през годините от историческото събитие до днес. Тяхната структура се изменя във времето спрямо промените в заобикалящия ги свят и променящите се културни практики. Събитията, които отбелязват, са част от един от основните наративи в Големия разказ на българската нация. Този наратив започва своето оформяне в първите години след Освобождението, когато мемоаристи, писатели и историографи се захващат със задачата да изградят образа на тогавашните съвременни герои и да институционализират събитията, за да се сплоти нацията и да се насърчи новата гражданска позиция (Вълчев, 2014). След установяването на Априлското въстание и Освобождението като значими дати в историческия и културен календар на страната постепенно честванията започват да придобиват институционален и светски характер. Годишнините се отбелязват с присъствието на военни представители, костите (където ги има) започват да се представят извън обичайното си място и по този начин не само легитимират важността на историческия момент, но и променят значението на пространствата, сакралирайки събитията. Постепенно съществен елемент от честванията и значението им стават и паметниците, които веднъж годишно изменят значението на градския пейзаж и също допринасят за сакралния момент. Програмата се допълва с културни прояви. В периода 1944 – 1989 г. отново се наблюдават трансформации – религиозният ритуал се премахва, за да се замени с обвързване и приобщаване на честванията с постиженията на партията (откриване на фабрики, партийни дейци заимстват идеологията на възрожденските герои). Годишнините се превръщат в почивни дни за местните жители, а честването се институционализира.

Пътят, който „извървят“ възпоменателните чествания, е дълъг и повлиян от културните и политически практики в съответния период, за да достигне до съвременния си хибриден вид. Днес възпоменателните чествания са най-важните дати за съответната местност (с изключение на Карлово). Програмата им в същността си е хибридна смесица между първоначалния им вид и този в периода 1944 – 1989 г. Всеки фрагмент има конкретно значение в практиката за почитане на миналото и осъществяване на контакт с него. През последните няколко години се наблюдава една последна (към момента) трансформация. В своята същност тя е по-комплексна от предишните, защото има задачата да отговори на няколко от потребностите на съвременния човек. На първо място е нуждата от вплитане на ежедневните съвременни практики, или по-конкретно – на дигиталния свят. Новите технологии стават все по-застъпени във възпоменателните чествания – използват се от присъстващите и онлайн патриотите, които споделят своите емоции в социалните мрежи, и се употребяват от институциите организатори за достигане до все по-голяма аудитория. А накрая се стига и до презентирането на самото честване в дигиталното пространство. Макар и този вид отбелязване да е продиктуван от Пандемията и ограничителните мерки, може би предстои в близко бъдеще да се доразвие и дигиталното честване да присъства все по-сериозно в годишнините и отбелязванията им (пример е настоящия проект на ИМ Батак – „Преди зазоряване на е най-тъмно. Как изгаря свободата на България“, който се стреми да представи атмосферата на Априлското въстание посредством високи технологии, холограмни визуализации и други съвременни технологии). На второ място, но не и по важност, съвременният характер на възпоменателните чествания трябва да отговори на нуждата от заедност на модерния човек. Едната заедност, която легитимира голямата общност – нацията, с общи корени, славно минало с неговите герои, и другата – микро общността на семейството. Годишнините вече не са само важни дати от историята ни, те са повод близки и роднини да се съберат и да прекарат време заедно. Поради тази причина и в някои от терените за местните жители възпоменателните чествания се припокриват и с местния събор. Във все по-ангажирания и разделен технологизиран свят възпоменателните чествания са нагърбени със задачата да отговорят на съвременните потребности, да предадат миналото на следващите поколения, да запазят единството и на нацията и на семейството.

Проучването, анализът и останалите съставни части на труда представят детайлен разбор на проблема, който отговаря на ситуацията на честванията към

настоящия момент. Възпоменателните чествания, обект на настоящия труд, са неизменна част от културния календар на страната и както всеки друг аспект на нематериалния ни свят, те също търпят промени и изменения. Тези изменения са повлияни от редица фактори, основните от които са общочовешкото и технологично развитие, глобалният свят, в който живеем и неговите влияния във всеки един аспект от живота на съвременния човек, развитието на държавата и нейните морални и ценностни символи, политическото състояние и употреби. Вследствие на подема в XXI век и промяната в културния и ежедневен свят на човека, тяхната функция е да отговарят на потребностите на общността, свързани с корените ѝ и културно-историческото ѝ наследство и минало, да обединяват и съхраняват спомена за миналото, като и да го предават на следващите поколения. В този ред на мисли възпоменателните чествания към днешна дата притежават един конкретен облик и смисъл, който със сигурност ще търпи промени и за в бъдеще и ще се трансформира, инкорпорирайки в себе си и други функции, доскоро характерни за събития от друг характер.

Приносни моменти на дисертационния труд

Теоретични и методологически приноси

Изграждане на оригинален концептуален модел за изследване на регионални чествания на национални празници и герои.

Принос към изследването на възпоменателните чествания

Дисертацията допринася към уплътняването на изследователското поле на възпоменателните чествания, доколкото предоставя детайлна и аналитична картина на годишнините, както и откроява тяхната структура. Трудът реконструира основния наратив, който мултиплицират годишнините и неговата генеалогия. Внимателно са разгледани основните фрагменти, значения, употреби и възприемането им от публиката. Прецизирани са исторически културни рамки на възпоменателни чествания, като по този начин предоставя емпиричен материал за бъдещи проучвания и анализи.

Принос към изследванията на съвременната празничност

Дисертационният труд допринася към изследователското поле на „новата празничност“ (Колева, 2018) като разглежда възпоменателните чествания на исторически събития, свързани с Априлското въстание и Освобождението, и ги позиционира сред останалите празници в календара на България. Подчертана е локалната инвариантност на съвременната празничност, доколкото е подчертан конкретният тип отбелязване наред с неговите специфики и характеристики.

Обогатяване на антропологичните изследвания на трансформацията на регионалната идентичност в съвременността

Антропологичният подход към историята на честванията и съвременния им облик изгражда пълната картина на възпоменателните чествания в днешната ситуация. Същевременно се съчетава антропологичният подход с инструментите на микро историята, за да се открие динамиката на възпоменателните чествания в съвременната ситуация. Емпиричният материал, събран в процеса на работа (в периода от 2017 до 2021 г.), обогатява полето на антропологията и науките за култура, предоставяйки нови данни за провеждането на годишнини на исторически събития в България, включително и по време на Пандемия.

Принос към полето на културния мениджмънт

Макар и дисертационният труд да не се фокусира пряко в културния мениджмънт на културното наследство, изследването допринася за изграждането на пълна картина на възпоменателните чествания и практики, които те инкорпорират. Работата допринася за установяването на потребностите на съвременните публики и оформя рамката на годишнините, която би послужила за актуализиране и осъвременяване организацията на исторически годишнини.

Интердисциплинарен принос

Възпоменателните чествания се разглеждат като празнична практика с травматичен/възпоменателен характер. Проследяването на развитието им и разглеждането на всеки отделен фрагмент в годишнините позволява обекта на изследване да се анализира с интердисциплинарни похвати, като по този начин се представя по-детайлно и подробно описание на обекта на изследване. Възпоменателните чествания са представени като носител на нематериалното културно наследство, но също така и като генератор на конкретни смисли и вярвания в обществото и по-конкретно – като мощен предавател на националната идентичност. От друга страна са разглеждани и като процес, който инкорпорира в себе си политически, туристически, икономически и технически смисли и похвати. В компилация това показва, че съвременното възпоменателно честване има сложната задача да продължи първоначалната си мисия, но и да приобщи съвременните потребности на обществото и времето, в което се реализират.

Публикации по темата на изследването

„Фрагменти на възпоменателните чествания и техните употреби в трансформацията им от възпоменание в празник“, *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – Философски факултет, Културология. Том I*, София: 2022, с. 89–113.

„Скравена през призмата на възпоменателното честване на Ботев и загиналите в Освободителната война“, *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – Философски факултет. Книга Докторанти. Том V*, София: 2020, с. 125–140.

„Основни моменти от развитието на възпоменателните чествания в Батак и Скравена – политически, медийни и институционални употреби и символи“, *Семинар_BG*, бр. 27 [онлайн], ISSN 1313-9932 /под печат/

Цитирана литература в автореферата

- Андерсен**, Бенедикт. *Въобразените общности*. София: Критика и хуманизъм, 1998, 223 с.
- Асман**, А., *Места на памет между триумфа и травмата*, В: Знеполски, Ивайло състав. *Около Пиер Нора места на памет...* София: Дом на науките за човека и обществото, 2004, с. 173–187.
- Вакарелски**, Христо. *Български погребални обичаи*. София: Захари Стоянов, 2008.
- Ворингер**, Вилхелм. *Абстракция и вчувстване*. София: Наука и изкуство, 1993
- Вълчев**, Георги. *Личността и делото на Васил Левски в контекста на канонизацията на новите светци*. В: *Българско възраждане. Идеи. Личности. Събития, Годишник том 14*, Общобългарски комитет „Васил Левски“, Златен змей. 2014
- Гонсалвес**, Жоау Фелипе. *С паметниците шега не бива: изображенията на един герой в социалистическа Хавана*, Семинар_BG, бр. 15, 2017 [онлайн]:
<https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy15/679-s-pametnitsite-shega-ne-biva.html>
- Григоров**, Григор. Вечерната проверка-заря: структура, символика, функция. 1. Основни символични действия и церемониален мизансцен. В: *Българска етнология* бр.1 [диск], 2018, с. 54–76.
- Григоров**, Григор. Вечерната проверка-заря: структура, символика, функция. 2. Церемониалният сценарий като наратив. В: *Българска етнология* бр.2 [диск], 2018, с. 218–240.
- Даскалов**, Румен. Възраждането като национален мит. В: **Балева**, Мартина, **Брунбауер**, Улф състав. *Батак като място на паметта*. София: Изток-запад, 2009, с. 78–90.
- Исторически музей** – Батак приключва първата дейност по проект... В: *Исторически музей – Батак* [онлайн] museumbatak.com, 2023. [Прегледан на: 23.05.2023]. Достъпно от: <https://museumbatak.com/новини/>
- Колева**, Даниела. *Новата празничност: въведение*. Българска етнология, 2: 163–166
- Нора**, Пиер. *Места на памет*, Т. 1 и 2. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004
- Станков**, Георги. *Историческата травма: когато гръм удари, как ехото (не)заглъхва*. В: *Политика и сигурност*, г. III, брой 3, 2019 г.
- Agnew**, Vanessa. *History's Affective Turn: Historical Reenactment and Its Work in the Present*. In: *Rethinking History*, 2007, vol. 11,;